

PhDr. Vladimír Vavřínek, CSc.

Posudek disertační práce Mgr. Vlastimila Drbala

Sókratés, Odysseus, Kassiopeia, Aión: Vybrané aspekty ikonografie pozdně antických mozaik v Sýrii

Ve své rozsáhlé disertační práci (342 strany textu, 37 obrázků v příloze) se Vlastimil Drbal zabývá rozbořem několika okruhů pozdně antických mozaik nalezených především v Sýrii, ale také v některých dalších lokalitách, zejména na Kypru. Jeho cílem je postihnout, do jaké míry se v těchto mozaikách odrážejí duchovní proměny pozdně antické společnosti, konkrétně zda a v jaké míře v nich lze sledovat vliv nově nastupujícího křesťanství, jak se v nich nové křesťanské myšlenky střetávají s tradičními pohanskými představami a zda se je tvůrci těchto mozaik pokoušeli s nimi nějak sloučit či je vyjádřit pomocí tradičních pohanských motivů.

Svému vlastnímu rozboru předeseílá obecný historický úvod (str. 16-127), v němž podává přehled dosavadního bádání o období, jímž se zabývá, a snaží se postihnout jeho základní charakteristické vývojové rysy. Myslím, že by bylo logičtější rozdělit tuto úvodní část na dvě, protože kapitoly 1.1 – 1.4 se zabývají obecně historickou problematikou, kdežto kapitoly 1.5 – 1.7 podávají přehled nalezených pozdně antických mozaik; to je ovšem čistě formální záležitost.

V historické části svého úvodu se Drbal snaží ukázat, jak historické bádání dospělo od úvah o příčinách pádu říše římské či zániku antické civilizace k pojetí pozdní antiky jako svébytné historické epochy. Svůj výklad začíná už názory humanistických učenců a značnou pozornost věnuje (snad až zbytečně) názorům osvícenců, kterými začíná každá příručka o dějinách byzantologie. Myslím, že zde si mohl lépe posloužit podrobnějším odkazem na Demandtovu knihu *Der Fall Roms*, kde jsou tématicky utříděny desítky názorů na toto téma, a kterou Drbal samozřejmě zná, ale na niž jen letmo odkazuje v poznámce 11. Je ovšem zcela na místě, že se dále soustřeďuje především na názory badatelů, kteří se pokoušeli vystihnout, co epochu pozdní antiky odlišovalo od předchozího vývoje a v čem spočívala povaha její svébytnosti. Zvláště ho zaujaly práce dvou pozoruhodných badatelů - Ira P. Browna, který působil v Anglii a nyní, ač emeritus, je stále aktivní v USA, a zejména Francouze H.-I. Marrou, jenž podstatný rys této doby spatřuje ve zvýšené religiozitě, kterou na vyšší stupeň povzneslo křesťanství. Zdá se, že právě jeho kniha Drbala mimořádně zaujala; dlužno ovšem podotknout, že o určujícím významu křesťanství na tomto stupni historického vývoje psali autoři už od dob Gibbona, ať už je hodnotili jako on zcela pejorativně („vítězství barbarství a náboženství nad rozumem“) či zdůrazňovali jeho etický a spirituální přínos.

Zvláštní pozornost, a nepochybně právem, věnuje Drbal vývoji ve východních provinciích římské říše, jež měly do značné míry své vlastní specifické zvláštnosti a jímž je také věnována vlastní, analytická část jeho disertace. Stručně připomíná některá hlavní témata diskusí, které se o tomto procesu vedly. Je to problematika, která sama o sobě by mohla být tématem svébytné rozsáhlé disertace, a není proto divu, že autor ji zde nejen nevyčerpává, ale ani v plném rozsahu nenaznačuje. Nejsem si jist, zda diskuse v tomto směru začaly právě sborníkem redigovaným A. Momiglianem, jak autor uvádí (str. 35). Zřejmě se zde projevuje Drbalův zájem o úlohu křesťanství, jež hraje v jeho následujících rozbořech tak důležitou roli. Sám ovšem připomíná také některé další aspekty tohoto procesu, především pokud jde o kontinuitu městského života. Poněkud ovšem tuto problematiku zjednodušuje. Nelze mluvit o rovnoměrném vývoji v celém východním Středomoří a vývoj zde v uvedených třech

stoletích neprobíhal bez výkyvů. Drbal cituje řadu významných nejnovějších prací, přesto by však právě v tomto ohledu bylo bývalo s užitkem, kdyby byl konsultoval i dosud stále významnou monografii D. Claudeho *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert* (München 1969). Obávám se, že přehled, který zde Drbal uvádí, nemusí dát čtenáři zcela jasný obraz diskutované problematiky. Mísí se v něm diskuse o vnitřním vývoji pozdně antického města (která přirozeně v tomto přehledu ani nemůže být prezentována v úplnosti) s poukazem na diskuse o tom, zda města přetrvávala i v pozdějších staletích a co byly příčiny jejich úpadku či vymizení. Důraz je také kladen především na vnější příčiny – perské vpády, arabská expanze (šlo ovšem o obecný jev, četná antická města zanikala v 7. století i v Řecku a na Balkáně v důsledku nomádských vpádů a slovanské expanze), podstatnou roli však hrály i příčiny vnitřní (obrovský demografický úbytek obyvatelstva, nedostatek finančních prostředků aj.). Výtečné shrnutí v tomto směru podává J. Haldon v knize *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge 1990.

Vyplývá ovšem už z tématu a zaměření Drbalovy disertace, že pozdní antiku chápe a charakterizuje jako jednu ze svébytných etap antického starověku (viz jeho charakteristiku na str. 43). Nelze přitom ovšem pominout pohled ze strany byzantologie. Po větší část druhé poloviny 20. století probíhala v odborné literatuře diskuse o kontinuitě či diskontinuitě historického procesu při přechodu od antické společnosti v byzantskou, kdy na jedné straně byla konstatována kontinuita literární vzdělanosti, práva aj. (Lemerle, Beck, Browning, Guillou, Ostrogorsky, Sjužjumov, Weiss ad.) a na druhé straně zase zdůrazňován velký předěl, který v civilizačním, správním, hospodářském a náboženském životě ale i ve výtvarném projevu vytvořila hluboká krize 7. století (Každan, Kirsten, Mango, Zakythinos, Haldon, Bouras ad.). Drbal si je této skutečnosti vědom a stručně ji zmiňuje, blíže se jí však nevěnuje. Tato diskuse se ovšem promítla i do úvah o podstatě pozdně antické či raně byzantské společnosti (tamtáž doba, ale jiný úhel pohledu). Zde chci připomenout dva zásadní protichůdné názory o tom, zda vývoj už od 4. století dále byl plynulý či naopak zda v 7. století dochází k jeho přerývku, jak se to např. na vývoji jednotlivých institucí a společenských jevů snažili na straně jedné prokázat např. G. Weiss (*Hist. Zeitschr.* 1977) a na straně druhé A.P. Každan a A. Cutler (*Byzantion* 1982). A neměl by být ani pominut kulturně antropologický pohled, který do této diskuse vnesla strukturalistická škola Annales, zejména její přední reprezentantka v oblasti byzantologie, nedávno zesnulá Evelyn Patlagean svou vynikající (byť ne snadno čitelnou) monografií *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e – 7e siècles*, Paris 1977. Toto jsou ovšem jen marginální doplňky. Drbal přečetl a zpracoval skutečně obdivuhodné množství nejnovější literatury k tomuto období a je nutno uznat, že není snadné podat stručný a přitom utříděný přehled veškeré diskutované problematiky.

Drbal se dále snaží charakterizovat období pozdní antiky i z hlediska uměleckého projevu. (Ač se to může zdát hnidopišské, přesto chci poznamenat, že výraz „kunsthistorické vymezení“ se mně hrubě nelíbí. Asi je běžný v mluveném odborném slangu, ale do vědecké práce podle mého mínění nepatří. Jestliže je např. běžný výraz „uměleckoprůmyslové muzeum“, proč by autor nemohl užít výrazu „umělekohistorické vymezení“? Slovník spisovné češtiny takové adjektivum zná.) Na rozdíl od předchozích kapitolek se zde autor ovšem opírá spíše o starší literaturu – přehled moderních diskusí na tomto místě postrádám. Zdaleka nejsem odborníkem, ale vím, že diskuse se v tomto směru vedly – a stále jsou živé a tématicky bohaté. Jen namátkou mne napadá skvělá kniha E. Kitzingera *Byzantine Art in the Making*, London 1977, která plně zapadá do diskusí zmíněných výše.

Historický úvod Drbal završuje nástinem dějin Sýrie v daném období. To je plně na místě, protože jde o oblast, z níž pocházejí dále diskutované mozaiky. Považuji ovšem za

disproporční, že větší část svého výkladu věnuje přehledu politických dějin a vlastně jen půldruhé stránky charakteristice tamní společnosti (1.3.2 Syrská města a venkov). Do určité míry to nahrazuje přehledem historického vývoje vybraných syrských měst. Omezuje se ovšem jen na tři – Apameiu, Palmyru a Shahbu-Filippopolis, odkud pocházejí mozaiky, jimž dále věnuje svůj rozbor. Překvapivě pomíjí nejvýznamnější syrské město – Antiochii, o níž existuje hned pět velkých monografií a k níž se on sám ve svém dalším výkladu také vícekrát dostává. V tomto přehledu už vytváří určitý základ pro svůj další rozbor, když probírá činnost různých filosofů v těchto městech či vzájemný poměr křesťanů a pohanů.

V kapitolách 1.5 – 1.7 Drbal podává přehled pozdně antických mozaik v středomořské oblasti. Prakticky je to výčet jednotlivých lokalit s upozorněním na nejzajímavější kusy, přičemž se mohl opřít o rozsáhlou (byť časopisecky uveřejněnou) monografii J.-P. Sodiho. Je ovšem cenné, že v obsáhlých poznámkách podává bohatou bibliografii k jednotlivým nálezům a nalezištím. Podrobněji se věnuje přirozeně přehledu mozaik ze syrských lokalit, u nichž – aspoň v některých případech - už uvádí názory vyslovené badateli, kteří se jimi zabývali. Zabývá se otázkou, jak interpretovat „poselství“ obsažené v tématicke těchto mozaik. A jestliže v jejich mytologických námětech spatřuje prostředek, jímž příslušníci aristokracie, kteří si je dávali zhotovovat, vyjadřovali svou příslušnost ke klasické vzdělanosti, sleduje zároveň, zda a jak v některých z nich pohanské náměty nabývají křesťanský obsah. A to je ústřední otázka, kterou se autor zabývá v podrobném rozboru čtyř tématických okruhů, jež tvoří základní část jeho disertační práce.

Nejrozsáhlejší z nich, zaujímající plně 124 strany (str. 128-252), tvoří rozbor mozaiky s vyobrazením Sokrata sedícího mezi šesti dalšími muži, která byla nalezena v Apamei. Velmi podrobně rozebírá názory moderních badatelů na interpretaci této mozaiky (Sokrates jako jeden ze sedmi mudrců, Sokrates a jeho učedníci, Sokrates při symposiu) a zvláště pozorně probírá otázku, zda se v koncepci a pojetí této mozaiky projevilo či ji nějak ovlivnilo křesťanské pojmání. Podrobně se věnuje názorům antických (pohanských) autorů, přičemž se zvláště důkladně věnuje osobnosti Juliána Apostaty, jemuž věnuje dvacetistránkový exkurz (str. 164-183), v podstatě biografický medailon, který svým rozsahem i koncepcí poněkud vybočuje z řady. Spolu s řadou předchozích badatelů si Drbal klade otázku, do jaké míry mohla apamejská mozaika se Sokratem ovlivnit vývoj ikonografického typu „Kristus s učedníky“. Podrobně probírá (a hojnými citáty dokládá) názory raných křesťanských apologetů, řeckých i latinských, o Sokratovi a stejně tak i názory pozdějších církevních otců i jiných církevních autorů, opět na Východě i na Západě. Dospívá k závěru, že zatímco ranní křesťanští apologetové měli k Sokratovi v podstatě kladný vztah a viděli v něm předchůdce Krista, ve 4. století se už jeho postava stává jednou z „ikon“ boje pohanů proti křesťanům.

Podobně vykládá Drbal další mozaiku z Apameie, která podle jím přijaté interpretace znázorňuje scénu Odysseova návratu domů. Odmítá výklad belgické badatelky J. Balty, která ji chápe jako projev novoplatonského myšlení a podle níž zde Odysseus znázorňuje osvobozenou duši, zatímco služebné dívky – *therapenides*, podle nichž bývá tato mozaika nazývána, jsou symbolem materiálního světa, duší stále ještě uzavřených v lidském těle, a proto ovládaných vášněmi. S odkazem na ty antické autory, kteří v Odysseovi spatřují symbol mudrce, se ztotožňuje s míněním profesorky M.-H. Quet, podle něhož tu Odysseus symbolizuje vzor hodný následování: jako on prošel blouděním po mořích má člověk usilovat, aby prošel kruhem vzdělání (*enkyklios paideia*) a dosáhl tak filosofie, kterou zde symbolizuje Penelope čekající na svého manžela. Odkaz na homérovský mýtus, vyjadřující tradiční hodnoty pohanské filosofie a kultury, má pak podle něho zdůraznit, že tradiční filosofické a náboženské hodnoty jsou neoddělitelné od víry v pohanské bohy.

Třetí ze zkoumaných mozaik v Apamei – mozaiku s Kassiopeiou a Nereovnamí – analyzuje Drbal na široce pojatém srovnání s jinými obdobnými soudobými mozaikami a vidí v ní doklad moralizace mýtů, jež měla představovat v době vzrůstajícího se křesťanství součást jejich obrany a rehabilitace. Další soubor fresek s příbuznou tematikou pochází z tzv. Aiónova domu v Nea Pafos na Kypru. Je to propracovaný cyklus, jehož spojovacím článkem je podle výkladu W. A. Domaszewského dionýsovský motiv, který ovšem i zde je spojen s rolí Kasiopeie. Základní myšlenkou je zde novoplatónská koncepce bloudění duše ve hmotě a naopak zase její osvobození odchodem na onen svět symbolicky vyjádřeném dionýsovským průvodem. V této mozaice je zřejmé přebírání některých křesťanských motivů pro znázornění pohanských scén (podobnost sedícího Herma s malým Dionýsem na klíně s křesťanským zpodoběním Panny Marie s Ježíškem). Drbal spolu s M.-H. Quet to chápe jako protikřesťanskou polemiku - není třeba přejímat novou víru v Syna křesťanského Boha Otce, protože staré mýty vysvětlené neoplatoniky ukazují cestu, jak dosáhnout nesmrtelnosti.

Poslední okruh motivů, jímž se autor ve své disertaci zabývá, je *Aion* (Věčnost) a jeho zobrazení na syrských pozdně antických mozaikách. Základem jeho úvah je mozaika nalezená v Shahba-Filippopoli, datovaná vesměs do poloviny 3. století. Je to svého druhu triptych, v němž jednotlivé části znázorňují cyklickou věčnost světa, úrodnost země a v pravé části úděl lidského rodu vyjádřený postavou Prométhea modelujícího malou figurku *Protoplasta* – prvního člověka, což mohlo představovat určitou reakci na židovské či židovsko-křesťanské skupiny. Autor srovnává tuto mozaiku s dalšími mozaikami s motivem Aiona objevenými v Antiochii, hispánské Meridě a několika severoafrických lokalitách. Dochází k závěru, že je nejen oslavou země a její úrodnosti, ale také výrazem víry v řád, harmonii a krásu světa, že se v ní projevuje odmítnutí pesimistické koncepce lidského údělu, již hlásalo nastupující křesťanství, proti níž staví jako pozitivum tradiční helénské hodnoty.

Drbalova disertace je dílčím, ale přesto velmi cenným příspěvkem ke studiu a poznání postupujících proměn mentality východořímské společnosti v pozdní době císařské. Na základě rozboru několika souborů mozaik ze Sýrie a některých blízkých oblastí (zejména ostrova Kypru) sleduje, jak se vítězí křesťanství vyrovnávalo s klasickou řeckou vzdělaností, a naopak zase jak se vzdělaná pohanská elita novou interpretací svých starých mýtů bránila tomuto novému dravému spirituálnímu (ale i institucionálnímu) proudu. Především na analýze mozaiky Sokrata v kruhu mudrců, jíž věnuje největší pozornost, dokládá, jak se měnil vztah křesťanských myslitelů k němu jako reprezentativnímu představiteli antické řecké filosofie, ale zároveň také jakou proměnou procházel v myšlení jejich pozdních pokračovatelů. (V této souvislosti si zaslouží podotknout, že Drbal zde snad v úplnosti podal přehled vývoje názorů na Sokrata, jaký, pokud já aspoň mohu soudit, nebyl dosud v takové úplnosti podán.) Dokazuje rovněž, že zpodobení antických mýtů v sobě skrývalo (anebo expresivně vyjadřovalo ?) jejich novou ideologickou interpretaci, že bylo obhajobou starých představ a mělo ukázat, že není třeba přijímat nové učení křesťanů, protože jejich morální postuláty byly obsaženy už ve starých mýtech, jež rovněž podávaly návod jak dojít nesmrtelnosti.

Jestliže jsem přesvědčen, že Drbalova disertace je cenným příspěvkem k řešení uvedené problematiky, pak potřebuji za potřebné zároveň uvést, že jde nezbytně jen o příspěvek dílčí, který ponechává stranou celou řadu otázek s tím souvisejících a některé přímo vyvolává. Je to dáno už tím, že základem jeho analýzy je jen několik mozaik, při čemž neuvádí, jak velké procento představují z celku dochovaných mozaik v této oblasti, natož pak v celé říši či aspoň její východní polovině vůbec. Není také uvedeno, jak jsou mozaiky takto interpretované pro

celou oblast typické. Je třeba též vzít na vědomí, že zatímco se v práci soustavně mluví o „pozdní antice“, kterou autor – jistě právem – označuje jako období od konce 3. do konce 6. (případně poloviny 7.) století, diskutované mozaiky, přestože jejich přesná datace není možná, pocházejí jen ze 4. století, eventuálně – v případě mozaiky ze Shahby-Filippopolis – dokonce už z poloviny 3. století, tedy z doby prudkého nástupu vítězího křesťanství. Autor sám na jednom místě říká, a já jeho názor sdílím, že se v nich zračí obrana pohanské intelektuální společenské elity proti křesťanům. Je ovšem toho názoru, že dialog mezi nimi byl spíše mírný, ba dokonce snad i přátelský. A zde bych já už byl spíše opatrný. Jistě se našli jedinci, na nichž by takový vztah bylo možno dokumentovat (Synesios), ale celek dochovaných pramenů, myslím, spíše naznačuje, že společnost byla ideově rozdělena, že šlo do značné míry o soupeření obou částí společnosti, jež během doby nabývalo stále ostřejší a urputnější povahy. Sýrie byla oblastí trvalého neklidu, především náboženského a církevního (pravlast nestoriánství, bašta monofyzitismu, který stál ostře proti oficiálnímu chalkedonskému vyznání), když už pomineme výbuchu neklidu sociálního a politického. Vůbec nechci s Drbalovými vývody (snad až na maličkosti) polemizovat. Bylo by však žádoucí ukázat, pro jak velkou část tehdejší společnosti byly jím zjištěné názory typické a zda či jak se během doby vyvíjely.

Pro takové posouzení by ovšem bylo třeba vzít v úvahu mnohem širší pramennou základnu, širší komparativní materiál, a to nejen pokud jde o mozaiky. Mentalitu společnosti a její eventuální proměny nepochybně vyjadřovaly i jiné složky jejího výtvarného projevu, reliéfy, nástěnné malby - a pokud jde o antické mýty mám na mysli především stříbrné nádoby, pro něž (na základě sbírky v petrohradsko Eremitáži) Maculevič užil mezitím už běžně přijímaný výraz „byzantská antika“, kdy v době už plně christianizované vedle předmětů s výrazně křesťanskou tematikou (patena biskupa Materna s christogramem, patena z Dumbarton Oaks s dvojím Kristem udělujícím učedníkům eucharistii) nacházíme také předměty s rozkošně mytologickými, často erotickými náměty (Silén pronásledující menadu). Tím ovšem nechci říci, že toto vše mělo být v Drbalově disertaci obsaženo; to by byl námět na mnohem objemnější monografii, jakou dosud v literatuře neznám a jejíž zpracování by bylo téměř celoživotním úkolem.

Závěrem se chci s uznáním vyjádřit o tom, jak velké množství odborné literatury V. Drbal při práci na své disertaci zvládl. Jenom soupis konsultovaných odborných časopisů obsahuje mnohem více než sto položek (snad jenom nedopatřením v něm není uveden časopis *Byzantion*); soupis sekundární literatury zaujímající plných 35 stran obsahuje téměř 900 položek. Obsáhlý poznámkový materiál pak poskytuje spolehlivé svědectví o tom, že nejde jen o převzaté citace, ale o skutečně konsultované publikace (některé přitom v tomto soupisu, zřejmě nedopatřením, ani uvedeny nejsou, ač jsou v poznámkách diskutovány, např. kniha G. Kurbatova *Rannëvizantijskij gorod*). Některé poznámky samy o sobě představují malé exkurzy, jež by někdy mohly být uvedeny ve vlastním textu práce.

Předložená disertace Vlastimila Drbala je solidní vědecká práce, která kriticky hodnotí výsledky dosavadního bádání o zvoleném tématu a přináší vlastní původní závěry, jež jsou cenným přínosem k otázce o významu uměleckých děl jako pramenech k diskutované problematice o myšlenkové a spirituální transformaci pozdně antické společnosti. Splňuje všechny požadavky kladené na disertace předkládané k získání hodnosti PhD., a rád proto doporučuji, aby byla přijata k obhajobě.

V Praze, 15. prosince 2009

